

A halmozás alakzatának néhány elméleti kérdése

A **halmozás** fogalmának értelmezése, illetve a halmozás altípusainak meghatározása a stilisztikai-retorikai szakirodalomban nem egységes, olykor még egy-egy rendszerező munkán belül is a terminusnak többféle jelentésben való használatával találkozunk. A jelen dolgozat az ebből következő kérdések, feladatok egy részének a megfogalmazására és megválaszolására tesz kísérletet a szakirodalom néhány meghatározó halmozásfogalmának és -tipológiájának a megvizsgálásával, szembeállításával és ennek alapján a tanulságok levonásával¹.

A halmozás jelentései a retorikai szakirodalomban

A *halmozás* a retorikai szakirodalomban nemcsak (i) stílusalakzat értelmű, hanem (ii) jelentheti a beszédrészek között tárgyalt bizonyítás (argumentatio) egyik eljárásának, a bővítésnek (amplificatio) az egyik módját is (lásd például Szabó G.–Szörényi 1988: 98–9). A *halmozás* utóbbi (ii) jelentése szoros rokonságban van a stílusalakzatot jelölő *halmozás* terminus technicus jelentésével, ám a két jelentés mégsem azonosítható, hiszen nyelvi jelenségek eltérő funkcióinak a jelöléséről van szó:

- (i) az első jelentésben a halmozás a díszítés (ornatus) eszköze,
- (ii) a második jelentésben az érvelés (argumentatio) eszköze.

Egy példával élve: egy nyelvi kifejezést egyik szerepében nevezhetek metaforának, más szempontból közelítve állítmánynak, a két terminust azonban nem keverhetem tetszés szerint, hanem mindig csak az adott szempont szerinti megnevezést használhatom. Véleményem szerint Lausberg (1960: 224) ezért is nevezi az argumentatio szóban forgó eszközt *congeries*-nek: „Die *congeries* ist die Häufung synonymer Wörter und Sätze².” A *congeries* e meghatározásban már azért sem ekvivalens a halmozással, mert a fogalmi terjedelmük nem egyezik: Lausberg az amplificatio esetében **csak szinonim** szavak és mondatok sorolásáról beszél (ugyanígy Fónagy 1970: 273), viszont a stílusalakzatként leírt halmozást már **szembeállítja a szinonímiával** (Lausberg 1960: 336). Szabó G.–Szörényi (1988: 98–9) retorikájában ezzel ellentétben egyszerűen *halmozás*-nak nevezi az argumentatio szóban forgó eszközt. A *Häufung*-nak a fenti két funkció világos elválasztását

¹ E dolgozat egy nagyobb terjedelmű, a halmozás elméleti kérdéseit (illetve Krúdy Szindbád-novelláinak halmozásait) tárgyaló munka részlete.

² „A *congeries* rokon értelmű szavak és mondatok sorolása.”

szolgáló fordítása ezért szerintem az amplificatióhoz tartozó congeries esetében ez lehet: 'sorolás', 'felsorakoztatás', 'egymás után történő többszöri alkalmazás'. Mind ezt nyomatékosan alátámasztja az is, hogy Lausberg 1960-as munkájának átdolgozott változatában már nem a *Häufung* szó felhasználásával határozza meg az argumentációhoz tartozó congeriest, ehelyett a *Ballung* áll: „Die congeries ist eine (nicht unbedingt graduell ansteigende, sondern auch z. B. chaotische) **Ballung** von Synonymen oder von Aufzählungsgliedern³” (Lausberg 1976⁵: 38 – a kiemelés tőlem: P. J., vö. még például Lausberg 1976⁵: 117–21). A *Häufung* versus *Ballung* kifejezések viszonya a *halmozás* versus *halmaz* fordítással érzékeltethető. Lausbergnek ez a megkülönböztetése is indokolttá és lehetővé teszi az argumentatio eljárásának és a stílusalakzatnak a megkülönböztetését (vö. Martinkó 1972: 320).

Az alakzatokat tárgyaló filológiai-történeti jellegű munkák célja az, hogy a történeti szemlélet követelményei szerint számba vegyék azt, hogy az előző korszakok retorikusai, stilisztikusai milyen értelemben használták az egyes terminusokat. Viszont olyan jellegű vizsgálatokban, amelyek nem célként, hanem csupán egyik eszközként érvényesítik a történeti szemléletet, a fogalmaknak a fent bemutatottakhoz hasonló többértelműsége igen zavaró lehet. A nem fogalomtörténeti megközelítés – amelyet itt mi is alkalmazni kívánunk – esetén az lehet a racionális cél, hogy a történeti munkákra építve szintézissel sikerüljön megtalálni azt a kompromisszumos megoldást, amely lehetővé teszi a konzekvens terminológiát, azaz az egyes jelenségeknek olyan megnevezését, amely a stilisztikai leírásban megfelelően használható, vagyis alkalmas arra, hogy a nem azonos jelenségeket világosan megjelölje és egyúttal elkülönítse. A továbbiakban ilyen terminusok ismertetésére és használatára teszek kísérletet. A *halmozás* szót magam ennek szellemében a továbbiakban kizárólag a halmozás stílusalakzatára vonatkoztatva használom.

A halmozás helye a retorika rendszerében

Lausberg (1960: 308–45) a következőképp helyezi el az antik retorika osztályozásain alapuló rendszerezésében a halmozást (a teljesebb rendszer ismertetésétől itt hely hiányában, illetve a lényegkiemelés érdekében eltekintek, és a lausbergi felosztást csupán a halmozásnak az adjekciós alakzatok között elfoglalt helyére vonatkozó kategóriákra ügyelve, illetve azokat kiemelve tárgyalom):

A beszéd kidolgozásának a következő fokai, lépései vannak:

- I. Inventio
- II. Dispositio
- III. Elocutio
- IV. Memoria
- V. Pronuntiatio

³ „A congeries szinonimáknak vagy egy felsorolás tagjainak (nem feltétlenül fokozatosságot mutató, hanem például akár kaotikus) halmaza.”

Ezek közül a minket most érintő elocutióknak vannak erényei, és ezzel ellentétben előfordulhatnak az elocutio terén hibák is, ezek nem mások, mint az alább sorolt erények elleni vétségek.

Az **elocutio** erényei⁴:

1. Latinitas (latinosság)
2. Perspicuitas (világosság)
3. Ornatus (ékesség, díszesség)
4. Aptum (illőség)

Az **ornatus** megvalósulhat:

- A) Egyes szavakban
- B) Szavak összekapcsolásában

A **szavak összekapcsolását** mint az ornatus eszközt vizsgálva a következő két retorikai forma határozható meg:

- a) Alakzat (figura)
- b) Szerkezet (compositio)

Az **alakzatok rendszere** Lausbergnél így alakul:

I. Díszítő alakzatok

A) Adjekciós alakzatok

1. Ismétlés

- a) Szóismétlés: változtatás nélkül
- b) Szóismétlés: változtatással
 - α) A szó alakjának megváltoztatása
 - I' Annominatio
 - II' Polyptoton
 - III' Szinonímia
 - β) A szó jelentésének megváltoztatása

2. Halmozás

- a) Mellérendelő halmozás
 - α) Közvetlenül egymás mellett álló szavak halmozása: enumeratio
 - β) Egymástól elválasztott szavak halmozása: distributio
- b) Alárendelő halmozás: epitheton
- c) Polysyndeton

B) Detrakciós alakzatok

C) Az elrendezés alakzatai (figurae per ordinem)

II. Pragmatikus alakzatok

⁴ Az ókori retorikák által számon tartott stílusérények értelmezéseire és változásaira vonatkozóan lásd Adamik 1998.

Alárendelő és mellérendelő halmozás⁵

Mint a fenti felosztásból is kitűnik, a halmozás két fő típusa az alárendelő és a mellérendelő halmozás (az *Elemente der literarischen Rhetorik*ban a *poly-syndeton* már nem sorolódik a halmozás típusai közé, lásd Lausberg 1976⁵: 96–102). E két kategória szembeállítása – feltehetően Lausberg nyomán – a hazai szakirodalomban is általános: a „halmozásnak két fő típusa van: a mellérendelő (koordináló) és az alárendelő (szubordináló)” (O. Nagy 1975: 180–1); Szabó G.–Szörényi (1988: 141–2) fordításában, illetve rendszerezésében e két típus megnevezése: *kapcsolatos*, illetve *alárendelő* halmozás. A *Kis magyar retorika szerzői könyvüknek* a „kapcsolatos halmozás”-t tárgyaló részében Lausberg kézikönyvének egyik részletét fordítják szó szerint, de elhagyásokkal: „Kapcsolatos halmozás az *enumeratio* (felsorolás), amelynek tagjai egy egész összehangolt részei. Az egész lehet elvont kollektív fogalom is (sok, mindenki stb.), amelyet a szerző megnevezhet, de el is hagyhat.” Lausberg retorikájának erről a részéről van szó: „Die koordinierende Häufung im Kontakt (die der Geminatio in der Wiederholung und in der Synonymie entspricht) ist die Aufzählung: die Glieder der Aufzählung sind die koordinierten Teile eines Ganzen. Das (durch die Teile versinnlichte und spezifizierte) Ganze ist hierbei (je nach dem Umfang der Summe der Teile) häufig ein abstrakt-kollektiver Begriff (Vieles, Alles usw.) der selbst ausgedrückt oder weggelassen werden kann⁶” (1960: 337; 669. pont).

Nem kevésbé fontos azonban az sem, ahogyan ezt megelőzően Lausberg (1960: 336; 666. pont) definiálja a mellérendelő halmozást, a meghatározásból ugyanis világosan kiderül, hogy csak abban az esetben beszélhetünk mellérendelő halmozásról, ha az alkotó tagok között a szemantikai kapcsolat mellett **szintaktikai mellérendeltség is** van: „Die koordinierende Häufung besteht in der Hinzufügung von Satzgliedern, die einem der im Sprechakt gesetzten Satzglieder semantisch **und syntaktisch koordiniert sind**”⁷ (a kiemelés tőlem: P. J.). A szintaktikai mellérendeltség tehát el nem hagyható, definitív tulajdonság.

Nem tartom itt szerencsésnek a *koordinierende* kifejezés *kapcsolatos*-nak fordítását azért sem, mert a *Koordinatio* és a *koordinierende* olyan nyelvészeti-stilisztikai terminus technicusok, amelyeknek világos jelentése van: e műszók a gram-

⁵ Az alárendelő és mellérendelő halmozásról szólva Lausberg (1960 és 1976⁵), illetve az őt követő hazai szakirodalom (például Szabó G.–Szörényi 1988: 141–2, de vö. O. Nagy 1975: 180–1) csak a szóhalmozás jelenségeivel foglalkozik, ennek alapján az e pontban foglaltak is nagyrészt a szóhalmozásra vonatkoznak, ez azonban nem jelenti azt, hogy az itt tárgyaltak a megfelelő módosításokkal nem lennének vonatkozathatók a halmozás más típusaira is.

⁶ „A közvetlenül egymás mellett álló tagok alkotta mellérendelő halmozás (ami az ismétlésben és a szinonímiában előforduló *geminatio*nak felel meg) a felsorolás: a felsorolás tagjai egy egész mellérendelt részei. A (részek által megjelenített és jellemzett) egész (a részek összegének terjedelme szerint) gyakran egy absztrakt-kollektív fogalom (sok, mindenki stb.), amely megnevezhető, de el is hagyható.”

⁷ „A mellérendelő halmozás olyan mondatrészek hozzátoldásával valósul meg, amelyek egy a beszéd folyamatban már adott mondatrészrel szemantikai és **szintaktikai mellérendelő** viszonyban vannak.”

matikában a mellérendelést, azaz azonos szintaktikai értékű részek viszonyát fejezik ki (e viszony részletes leírását lásd például Bánréti 1992: 719–96, Keszler 2000: 359–61, Balogh 2000b: 531–41). A mellérendelés altípusainak az egyike a kapcsolatos, a *kapcsolatos* hiponima használata ezért itt félrevezető: azt implikálja, hogy csak a mellérendelés kapcsolatos altípusa esetén beszélhetünk halmozásról, holott ez nyilvánvalóan nem így van. Például a választó szintaktikai viszonyban lévő alkotótagoknak a következő idézetekben szereplő (részint más alakzatokkal kombinálódó) sorolása is kétség nélkül halmozás:

„Akinék gyűrűje van, melltűje van, vagy szép kézelőgombja van, azt lehetőleg kitünteti a képen” (Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadása, Budapest, 1925 – a továbbiakban rövidítve: SZI.² [a² index arra utal, hogy ez a második ilyen című Krúdy-kötet] –, 95).

„Mikor nagyon szeretted, mikor mindened én voltam, mikor lábaimnál térdeltél, és reggeltől estig együtt *sírtunk, vagy nevtünk, vagy mentünk*, s egymás kezét fogtuk, mikor tudtuk a gondolatainkat, és boldogan néztünk egymásra, meg nem unt szerelemmel...: akkor azt ígérted nekem, hogy majd együtt halunk meg” (SZI.² 158).

„Mindent szeretted, ami hazugság, illúzió, elképzelés, regény, – ha egyszer rózsaszínű trikóban játszhatott volna a magasban a trapézen!, – ha orgonista lehetett volna a hercegi kastélyban, – ha gyóntatóatya a jezsuiták templomában! Keresett nőorvos Pesten, vagy a nőnevelőben fiatal tanár! Éjjeli lámpa a *Sacre Coeur*-ben, vagy nagy betű az imádságban...” (SZI.² 11).

A továbbiakban a fentiekből következően a *mellérendelő halmozás* kifejezést használom a Lausberg által „koordinierende Häufung”-ként leírt jelenség megnevezésére (vö. még például Lang 1977 passim, Conrad 1988²: 132, Bánréti 1992: 719–20).

Az alárendelő halmozás Lausberg (1976⁵: 99) szerint abban áll, hogy adott mondatrészekhez **szintaktikailag alárendelt tagokat** illesztünk („Die subordinierende Häufung besteht in der Hinzufügung **sintaktysch subordinierter Glieder** zu den bereits gesetzten Satzgliedern⁸” – a kiemelés tőlem: P. J.). Az alárendelő halmozás legjellemzőbb esetének a minőségjelző és az értelmező alkalmazását tartja („Das meistbehandelte Phänomen der subordinierenden Häufung ist das Epitheton: das Epitheton ist ein attributiver Zusatz [Adjektiv, substantivische Apposition, periphrastische Apposition] zu einem Substantiv⁹” – Lausberg 1960: 341, vö. még Lausberg 1976⁵: 99–100). Szempontunkból az alárendelő halmozásra vonatkozó első különösen fontos tétel így összegezhető:

a) Nem kritériuma az alárendelő halmozásnak, hogy több minőségjelző vagy értelmező szerepeljen egy alaptag mellett (a fent idézett megfogalmazá-

⁸ „Az alárendelő halmozás **szintaktikailag alárendelt** tagoknak már adott mondatrészekhez történő hozzátoldásával valósul meg.”

⁹ „Az alárendelő halmozás leggyakrabban tárgyalt jelensége az epitheton: az epitheton egy főnév attributív kiegészítése (melléknév, főnévi értelmező, körülíró értelmező).”

son kívül lásd az alábbi példákat). A Lausberg által a fenti módon jellemzett alárendelő halmazás ugyanis nem két vagy több azonos mondatrész mondatbeli kapcsolatát jelenti: a halmazás abban áll, hogy **egyetlen**, egyébként nem feltétlenül szükséges, mert „a szemantikai kontextus szempontjából releváns új információt nem tartalmazó¹⁰” (ezért beszél itt adjekcióról Lausberg) bővítmény járul az alaptaghoz, mint ezekben a példákban: *λευκώλενος Ηρη, πιος Aeneas* (Lausberg 1976⁵: 100).

A másik ehhez tartozó lényeges megállapítás pedig ez:

b) „ha egy főnévhez több melléknév járul..., akkor ezek a szinonímia vagy a mellérendelő halmazás viszonyában állhatnak egymással” („Treten zu einem Substantiv mehrere Adjektive ... so können diese untereinander im Verhältnis der Synonymie oder der koordinierenden Häufung stehen” – Lausberg 1976⁵: 100).

Halmazásról, nevezetesen alárendelő halmazásról eszerint tehát akkor is beszélhetünk, amikor egy alaptaghoz **egyetlen** a fent leírt feltételnek megfelelő, azaz releváns új közléselemet nem tartalmazó bővítmény járul, viszont ez a magyar szakirodalomban általános halmazásdefinícióknak (illetve a szokásos fogalomhasználatnak) ellentmond: a halmazás „azonos mondatrészeknek, továbbá mondatstruktúráknak **többszöri, párhuzamos** alkalmazása” (Szathmári 1961: 441), „valamilyen vonatkozásban egymással rokon szavak ... egymás után történő **többszöri** alkalmazása” (O. Nagy 1975: 180, a kiemelések tőlem: P. J.; vö. még például Szabó G.–Szörényi 1988: 141–3, Gáspári 1990³: 97–8, Szikszainé 1994: 136). Ha tehát ebben a kérdésben szembesítjük a Lausbergtől idézetteket és a vonatkozó magyar szakirodalmat, akkor ezekhez a megoldandó problémákat magukban foglaló következtetésekhez jutunk:

(i) A Lausberg-féle értelemben vett „alárendelő halmazás” azon esetei (a lehetséges főbb típusok tárgyalását lásd alább), amelyek úgy jönnek létre, hogy egy alaptaghoz **egy** (nem feltétlenül szükséges) **bővítmény** járul, Lausberg rendszerével ellentétben a magyar szakirodalom szerint nem is halmazások, mert nem „többszöri alkalmazás”-ok.

Továbbgondolva mindezt a következő megoldási lehetőségek állnak előttünk:

a) Lausberget követve el kell fogadnunk – az idézett mérvadó hazai halmazásdefiníciókkal és az elemzési gyakorlattal ellentétben –, hogy van

¹⁰ „Nicht notwendig sind die Adjektive, die einem Substantiv syntaktisch als Attribut oder Prädikativum beigefügt werden, ohne dass sie eine für den semantischen Kontext relevante Neuigkeit-Aussage enthalten” („Nem szükséges az a melléknév, amely egy főnévvel anélkül alkot jelzőként vagy állítmányként szintaktikai kapcsolatot, hogy a szemantikai kontextus szempontjából releváns új információt tartalmazna” – Lausberg 1976⁵: 100).

ismétlés, többszörözés nélküli, pusztán egy szintaktikai bővítményből álló halmozás is.

- b) Lausberggel ellentétben és ragaszkodva ahhoz az általános hazai felfogáshoz, hogy a halmozás meghatározott nyelvi formák **többszöri** alkalmazása, nem tekintjük halmozásnak az alaptagnak a fent bemutatott módon – azaz pusztán egy jelző hozzáadásával vagy más egyéb nem azonos mondatrészrel való bővítésével – létrejött nyelvi formát (azaz lausbergi „alárendelő halmozás”-t).

Nem lehet vita tárgya viszont azoknak az eseteknek a halmozásként való besorolása, amelyekben több azonos bővítmény járul egy alaptaghoz (Lausberg 1976⁵: 101 példáival): *jour illustre et douloureux* (nevezetes és fájdalmas nap); *with pale and hollow eyes* (fakó és mélyen ülő szemekkel); *the gallant, young, and noble gentleman* (a gáláns, fiatal és nemes úriember); *a queen, fair, sober, wise* (egy királynő, feddhetetlen, megfontolt, bölcs). Ebben az esetben azonban még mindig felmerül egy további osztályozásbeli kérdés:

(ii) A több azonos bővítmény egy alaptaghoz való hozzáadásával alakult alárendelő halmozások mellett, hogy alárendelő halmozások, **ugyanakkor** mellérendelő halmozások is.

Az esetek jelentős részében ugyanis az történik, amit Lausberg (1976⁵: 100, lásd fent) így jellemez: ha egy főnévhez több melléknév járul, akkor ezek a szinonímia vagy a mellérendelő halmozás viszonyában állhatnak (nem ez a helyzet, ha például az egyik melléknév minőségjelzői, a másik értelmezői szerepben járul a főnévhez). Ezekben az esetekben az alárendelő halmozás mellérendelő halmozás is. Igazolja ezt a Kis magyar retorika alárendelő halmozásra hozott példája, amely éppen olyan joggal állhatna a mellérendelő halmozás példajaként is:

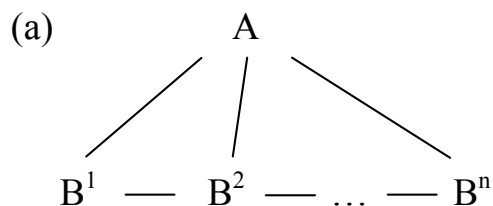
„Nem figyelték meg az öreg, blázírt, ványadt éjjeli pincért, mint lobban fel a szeme mélyében valamely titkos fény, amint a pezsgőnek kitekeri a nyakát?”

Krúdy Gyula: Asszonyságok díja (Szabó G.–Szörényi 1988: 143)

Hasonló e szempontból O. Nagy (1975: 180) példája:

„S égtek lelkemben kis rözse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak...”
Ady Endre: Párisban járt az Ősz

Az alárendelő halmozás fent idézett példáiban megvalósuló (szintaktikai) viszonyok általánosítva – és a magyar mondatban hagyományos jelölésrendszerét (lásd például Rácz–Szemere 1996⁸: 22, Keszler 2000: 351) követve – így ábrázolhatók:

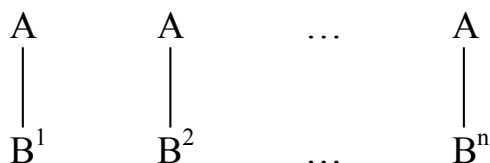

A jelölés magyarázata:

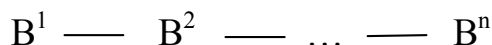
A – alaptag

B – az alaptagot bővítő jelző, tárgy, határozó; (vö. Lausberg 1976⁵: 99: „Die subordinierende Häufung besteht in der Hinzufügung syntaktisch subordinierter Glieder zu den bereits gesetzten Satzgliedern. Es können hinzugefügt werden: 1) zu Verben Adverbia und Objekte; – 2) zu Substantiven Attribute; – 3) zu Adjektiven Adverbia¹¹.”).

A fent ábrázolt típusban a következő **alárendelő halmozások** lehetségesek (vö. fent: Lausberg szerint csak akkor beszélhetünk alárendelő halmozásról, ha a bővítmény nem feltétlenül szükséges!):

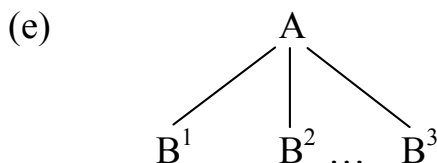
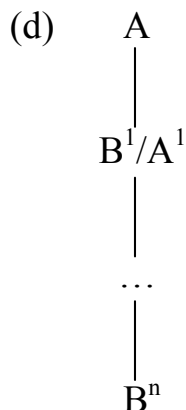
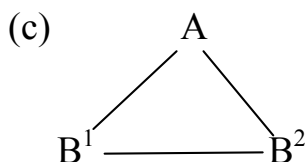
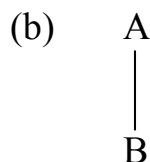
E típusban a következő **mellérendelő halmozás** valósul meg:

A fentiekben tárgyalt (és ábrázolt) kettősség – az illető szerkezet egyszerre alá- és mellérendelő halmozás – azonban nem jelenthet gondot, ha következetesen elválasztjuk az eltérő szempontokat. Míg az alárendelés megállapításakor azt vizsgáljuk, hogy van-e szintaktikailag fölrendelt tag, a halmozás mellérendelő voltának megállapítása annak a ténynek a felismerésén alapul, hogy mellérendelő szintaktikai viszony van a tagok között.

Lausberg fent ismertetett rendszeréből kiindulva az alárendelő halmozás és a mellérendelő halmozás struktúrája és összefüggése alapján az (a) ábrában bemutatottan kívül még az alábbi – a szintagmacsoportoknak a szintaxisból jól ismert osztályozásai (lásd például Keszler 2000: 361–3) alapján jóval bonyolultabb formákkal is bővíthető – fő típusok állapíthatók meg a halmozáson belül:

¹¹ „Az alárendelő halmozás szintaktikailag alárendelt tagoknak már adott mondatrészekhez történő hozzátoldásával valósul meg. Hozzátoldhatók: 1) igékhez határozók és tárgyak; –2) főnevekhez jelzők; – 3) mellénevekhez határozók.”

O. Nagy Gábor (1975: 180) a fentiekkel ellentétben az alárendelő és a mellérendelő halmozás megkülönböztetésében a **szemantikai** és nem pedig a szintaktikai szempontot tekinti kiindulópontnak: „A mellérendelő halmozás alapformája a *congeries*, mely szűkebb értelemben egy gyűjtőnév több szóval való feloldása, egyazon fogalomnak több szóval való megjelölése.” Nem egészen világos, hogy miképpen kell itt értenünk a **gyűjtőnév** terminust. E kifejezésnek jól körülírt jelentései vannak a nyelvészetben: egyrészt olyan főnevek jelölésére használatos, (i) amelyeknek a jelentéstartalmában eleve benne van a többség fogalma, például *nép, csapat, csoport, tömeg*, esetleg *bútor, szerszám*; ezek a főnevek egyes számban is több dolgot jelölnek. Másrészt (ii) „a gyűjtőnév terminust azokra a képzett szavakra is alkalmazzák, amelyek nevében, hangalakjában már benne van, hogy milyen azonos egyedekből álló csoportot jelölnek. Ilyenek például azok az *-s* képzős főnevek, amelyek ’az alapszóval jelölt növénnel benőtt, beültetett terület’ jelentésűek: *cseresznyés, cserjés, kukoricás*”, továbbá bizonyos *-ság, -ség* képzős főnevek: *ifjúság, katonaság, lakosság*; bizonyos *-zat, -zet* képzős főnevek: *billentyűzet, növényzet, személyzet* (Balogh 2000a: 128–9). Mint O. Nagynak a mellérendelő halmozásra hozott példájából láthatjuk, ő nem a fenti értelemekben használja a *gyűjtőnév* műszót, hiszen bár a *tarkaság -ság* képzős, jelentése nem a ’tarkák összessége’ (vö. *ifjúság*: ’az ifjak összessége’, *katonaság*: ’a katonák összessége’ stb.):

S megjön az ősznek tarkasága:
aranyos lombok, piros lombok,
gyümölcsös berkek, hangos dombok,
sápadt levelek ordas ága,
avarok zörgő pusztasága ...

(Babits Mihály: Ballada Irisz fátyoláról)

Ha O. Nagy meghatározásának másik eleméből, vagyis abból indulunk ki, hogy a mellérendelő halmozás „egyazon fogalomnak több szóval való megjelölése”, akkor szintén nem jutunk megnyugtató megoldáshoz. Ha ugyanis ezt a szintaktikai

feltétel kikötése nélküli definíciót vesszük alapul, akkor például a következő – Lausbergtől (1976⁵: 98) idézett és véleményem szerint vitán felül álló – példákat helytelennek, nem halmozásnak kellene minősítenünk, mivel az egyes szavak nem „egyazon fogalom” megjelölései: *veni, vidi, vici* (jöttem, láttam, győztem); *have you climb'd up to walls and battlements, to towers and windows* (megmászta falakat, oromzatokat, tornyokat és ablakokat); *zu hoffen und zu wagen* (remélni és merni) stb.

O. Nagy Gábor (1975: 180) szerint „alárendelő halmozásnál a »halmozott« szavak, mondatrészek, tagmondatok egymáshoz viszonyítva mellérendeltek, de egyenként alárendelt viszonyban vannak a »főlérendelt« főfogalommal¹², így az alábbi Ady-sorokban a »rőzse-dalok« értelmező minőségjelzői az alárendelő halmozás tagjai:

S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak...”

A következő kérdések, problémák merülnek fel: Miképp állapítható meg és írható le az alárendelő halmozás fent adott leírásában fontos szerepet betöltő „**főfogalom**”, azaz hiperonima (vö. „a »halmozott« szavak ... egymáshoz viszonyítva mellérendeltek, de egyenként alárendelt viszonyban vannak a »főlérendelt« főfogalommal”)? Például mi lehet a *füstös, furcsa, bús* és a *bíbor* „főlérendelt főfogalma”? Talán csak a kisebb nehézség az, hogy a főlérendelt fogalmat, amelyhez viszonyítva adott esetben a halmozást alkotó szavakat (mondatbeli szerepük szerint mondatrészeket) mellérendelő halmozásnak kellene minősítenünk, igen tágra (és szubjektíven) lehet értelmezni, például ilyen főlérendelt fogalom lehet a SOK vagy a MINDENKI (vö. Lausberg 1960: 337, Szabó G.–Szörényi 1988: 142). A másik, már súlyosabb gond (és összeütközés az eddigi gyakorlattal¹³), hogy a kohiponímia viszonyában lévő szavakat – bár adott esetben mondatbeli szerepük szerint azok nincsenek mellérendelő viszonyban – mellérendelő halmozásnak kellene minősítenünk. Például ha egy főnévnek van egy nem feltétlenül szükséges kohiponim minőségjelzői és egy értelmezői bővítménye, akkor azt kellene mondani az adott esetben, hogy ez a jelző és az értelmező a mellérendelő halmozás viszonyában van (holott ez egy szintaktikai alapozottságú megközelítésben nyilván nem így minősül). Sőt, ha nem a szintaktikai, hanem csupán a szemantikai megfontolásokat vennénk figyelembe, akkor például azt kellene állítanunk, hogy a következő Krúdy-mondatban a *mell* és a *nyakon* mellérendelő halmozást alkotnak, ezek szemantikai szempontból ugyanis kohiponimák, főlérendelt fogalmat jelölő hiperonimájuk (lehet) a *testrész*:

¹² Ez a megfogalmazásmód úgy is értelmezhető, hogy O. Nagy megpróbálja összevonni a két – azaz a szintaktikai és a szemantikai – szempontot (vö. *tagmondat, mondatrészek* versus *fogalom, főfogalom*).

¹³ Szabó G.–Szörényi (1988: 142) és O. Nagy Gábor (1975: 180) vonatkozó példáiban a halmozás tagjai mind a mellérendelés **szintaktikai** viszonyában vannak, ugyanakkor a szerzők elméletben (csupán) a **szemantikai** mellérendeltségből indulnak ki (a kohiponímia azonban nyilvánvalóan nem azonosítható a szintaktikai mellérendeltséggel).

„A domború *mell* a selyemkötény alatt lágyan emelkedik, és a finom *nyakon* vékony aranylánc látszik” (SZI.² 115).

Még szembetűnőbb a tisztán szemantikai megközelítés elégtelensége az alábbi mondatban szereplő és kiemelt kohiponimákra vonatkoztatva a fentieket:

„Lesütötte a *szemét*, és csak a távolból merete hallgatni nagybátyámat, aki sarkantyús *lábait* keresztbe vetve, a kis asztrakán sapkát hátratulva *fején*, nekivörösödve ütötte *öklével* az asztalt” (Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága. A Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadása. Bp., 1911: 152).

Összegezve a tanulságokat: úgy vélem, hogy mindenképp Lausberg lényegében szintaktikai „ihletésű” rendszerét érdemes kiindulópontként figyelembe vennünk, mert az világos, jól használható, és bár az alkalmazásához elsődlegesen szükséges szintaktikai elemzés kétségtelenül szorosán összefügg a szemantikaival, ez az összefüggés nem jelentheti a szintaktika és a szemantika összekeverését, mert a szempontok keverése átláthatatlanná és így használhatatlanná, tehát funkciótlanná (öncélúvá) tenné az osztályozást.

Mindemellett sok esetben igen nagy nehézséget okozhat az alárendelő halmozás esetében annak megállapítása, hogy az alaptagot kiegészítő bővítmény feltétlenül szükséges-e, mert ha igen, akkor a szóban forgó esetben a fent összefoglalt Lausberg-osztályozás szerint nem beszélhetünk halmozásról, ha viszont nem feltétlenül szükséges a bővítmény, akkor az alárendelő halmozás esete áll fenn. A nehézség nem pusztán az indoeurópai nyelvek és a magyar között e tekintetében meglévő különbségből adódik, hanem abból is, hogy sok esetben igen nagy szerepe van pragmatikai tényezőknek, így a beszédhelyzetnek, a beszélő és a hallgató szociokulturális hátterének stb. (vö. például Török 1968: 89–96, Török 1974: 30 és passim). Az egy tagból álló, nem feltétlenül szükséges bővítmények legjellemzőbb típusára egyébként is megvan a magyar szakirodalomnak a maga jól bevált műszava: *festői* vagy *költői jelző*. Magam mindezért erősen kétlem, hogy ebben a részletében is célszerű lenne követnünk Lausberg osztályozását és annak nyomán bevezetnünk az „egy nem feltétlenül szükséges mondatrész hozzátoldásával létrejövő alárendelő halmozás” kategóriáját.

Congeries – szinonímia – halmozás

Lausberg osztályozása, terminológiája, amely a maga nemében, azaz filológiai, történeti szempontból a legalaposabb, más jellegű, azaz alapvetően leíró, illetve funkcionális és a stilisztikai elemzésben való felhasználhatóság lehetőségeit előtérbe helyező megközelítésünk számára az előző pontban tárgyalt tipológiai kérdésem túl olykor még más esetekben is nehezen használhatónak tűnik. Ugyanis bizonyos kategóriák – azért, mert Lausberg a korábbi, főként az antik retorikai szakirodalom különböző szerzők által különbözőképp használt fogalomkészletet igyekszik ismertetni, rögzíteni – átfedik egymást, sőt ezek olykor megkülönböz-

tethetetlenül egymásba folynak, erre maga Lausberg is többször utal (például: „A koordináló szinonímia és a szintúgy koordináló halmozás határai egybemosódnak” – Lausberg 1960: 336, vö. még Lausberg 1976⁵: 293 [297. és 298. pont], illetve lásd alább). A terminológiai problémákra – szempontunkból különösen figyelemre-méltó – példa lehet a *congeries*, a szinonímia és a halmozás megkülönböztetése, illetve fogalma.

A *congeries* Lausberg munkáiban két jelentésben fordul elő:

a) ’szinonim szavak és mondatok sorolása’ („Die *congeries* ist die Häufung synonymer Wörter und Sätze” [Lausberg 1960: 224], „Auch die Synonymie wird mit dem Terminus ... *congeries* bezeichnet¹⁴” [Lausberg 1960: 336]);

b) ’mellérendelő halmozás’ („Der die koordinierende Häufung bezeichnende Terminus ist *συναθροισμός*, *congeries*¹⁵” [Lausberg 1960: 336], lásd még Lausberg 1976⁵: 92).

A magyar szakirodalomban például a Lausberg kézikönyvét követő Kis magyar retorikában is megfigyelhető a *congeries* több értelemben való használata, a terminus itteni jelentései ezek:

a) ’halmozás mint az amplificatio eszköze’ (Szabó G.–Szörényi 1988: 98–9);

b) ’halmozás mint stílusalakzat’ (Szabó G.–Szörényi 1988: 141);

c) „a halmozás egyik fajtája ..., azaz rokon jelentésű szavak felsorolása”¹⁶ (Szabó G.–Szörényi 1988: 142).

Annak a kérdésnek a részletesebb tárgyalására, hogy miképp értelmezhető a *rokon jelentésű* kifejezés, nem térek ki, csupán megjegyzem, hogy ezt okkal vonatkoztathatnánk a rokon értelmű szavakra, ez azonban egy újabb messze vezető problémát vetne fel, hiszen azt jelentené, hogy e rendszerezésben van egy olyan állítás, amely szerint a halmozás egyik fajtája a rokon értelmű szavak felsorolása. Márpedig a szerzők ezzel ellentétben hangsúlyozzák, hogy a halmozás „a szinonímiától abban különbözik, hogy míg az különböző szavakkal **ugyanazt**¹⁷ a dolgot jelöli, addig a halmozás a különböző szavakkal – gyakorta egy közös nem-fogalom alá tartozó – **különböző** dolgokat jelöl” (1988: 141 – a kiemelés tőlem: P. J., vö. például Szathmári 1961: 437–8, Gáspári 1990³: 97).

Szabó G. és Szörényi (1988) munkájában – részben a *congeries* és a halmozás azonosítása következtében – több jelentése van a **halmozásnak** is:

a) Az amplificatio eszköze, az ehhez tartozó halmozásdefiníció ez: „**Halmozás** (*congeries*): Hasonló jelentésű szavak és mondatok halmozása...” (1988: 98–9).

¹⁴ „A szinonímiát is ... jelöli a *congeries* terminus.”

¹⁵ „A mellérendelő halmozást jelölő terminus a *συναθροισμός* és a *congeries*.”

¹⁶ Martinkó András (1972: 320) a Világirodalmi lexikonban ezt írja a *congeries*ről: „**egyazon** fogalomnak több szóval való megjelölése” (a kiemelés tőlem: P. J.), ez leginkább – ám nem egyértelműen, illetve nem teljesen – az e pontban foglaltakkal azonosítható.

¹⁷ Ellentétben áll ezzel ugyanezen munkának egy a szinonímiáról adott korábbi meghatározása is: „A teljes szóttest változása, vagyis **azonos vagy hasonló jelentésű**, különböző alakú szavak ismétlése a szinonímia” (Szabó G.–Szörényi 1988: 139; a kiemelés tőlem: P. J.).

Ebben a meghatározásban a halmozás nem egyéb mint a halmozással definiáltatik, véleményem szerint azonban nem logikai hibáról van szó, hanem arról, hogy a definíció második *halmozásának* már más jelentése van: a szó itt nem is terminus technicusként szerepel, hanem pusztán köznyelvi értelemben, mégpedig ebben:

(b) 'sorolás', 'felsorakoztatás', 'egymás után történő többszöri alkalmazás' (vö. a *Häufung* köznyelvi jelentésben való használatával: Lausberg 1960: 224).

Szabó G. és Szörényi (1988: 141) a halmozást mint stílusalakzatot a következőképp definiálja:

(c) „A *halmozás (congeries)* hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak egymáshoz kapcsolása.”

E meghatározás fő problémája (attól eltekintve, hogy a halmozás fogalmának jelentésterjedelmét leszűkíti a szóhalmozásra) véleményem szerint az, hogy ennek alapján nemigen lehet elválasztani a szinonímia stílusalakzatát (lásd Lausberg 1960: 329–31) és a halmozást, hiszen a halmozás e definíció szerint nem egyéb lenne, mint kizárólag szinonim szavak sorolása (vö. még Martinkónak [1972: 320] fent idézett, a *congeries*-ről adott meghatározásával). A szinonímia ugyanis nem egyéb mint azonos és „hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak”, nyelvi kifejezések relációja (vö. a szinonímia általános értelmezése, lásd például Szathmári 1961: 507–8, Sanders 1977: 22–7, Károly 1980: 145, Ruzsiczky 1980, Bussmann 1990²: 763, Fónagy 1999: 156). Márpedig a halmozást és a szinonímiát – mint fent idéztem – a Kis magyar retorika szerzői élesen szembeállítják.

Tovább bonyolítja a helyzetet (szemléletesen illusztrálva az alakzatokra vonatkozó terminusok használatának általános gondjait) az adjekció e munkában megadott definíciója: „Az *adiectio alakzatain* egyrészt ugyanazon szavak vagy szócsoportok ismétlését, másrészt különböző szavak vagy szócsoportok halmozását értjük. Egy különleges *adiectio-jelenség* (sic) a *polysyndeton*” (Szabó G.–Szörényi 1988: 133). Vizsgáljuk meg a fenti definíció alapján az alábbi, a **szinonímiára** hozott példát (arra a kérdésre itt nem térek ki, hogy mennyiben tekinthetők szinonimáknak a kiemelt szavak, fogadjuk el a szerzők álláspontját, azt, hogy ezek egy különösen nyitott szinonímiaértelmezés szerint szinonimák):

„Azért, ha az asszony-ember *részezes, haragos, hazug, szitkos, átkozódó, rút, undok, büdös, beteges, bolond*; sőt a' mint Sz. Pál mondja ha bálványozó: *véle kel tünni...*” (sic)

Pázmány Péter: *Prédikációk. Házasságban-élő asszonyok tanúsága* (sic)
(Szabó G.–Szörényi 1988: 140)

Szabó G. és Szörényi szerint itt adjekciós alakzatról van szó („Az *adiectio alakzatai*” című fejezetükben tárgyalják a szinonímiát, és itt is hozzák ezt a példát). Mivel a kiemelt szavak nem „ugyanazon szavak vagy szócsoportok ismétlés”-ei, az adjekciós alakzatokról adott definíció második részét kellene vonatkoztatnunk a példára, vagyis ezt: „különböző szavak vagy szócsoportok halmozás”-a. A szino-

nímiát tehát halmozásnak kellene minősítenünk. Ennek viszont ellentmond a szinonímia és a halmozás fent idézett szembeállítás. Ebben a rendszerben (illetve ezzel a fogalomhasználattal) tehát vagy az adiectio definíciója, vagy a halmozás és szinonímia fogalmak használata és szembeállítása nem indokolt, esetleg egyik sem.

A fent tárgyalt problémák kiküszöbölésére – főként Lausberg (1960: 329–33 és 336–44), Szathmári (1961: 437–8, 441, 507–8) és Martinkó (1972: 320–1) rendszerezésére, fogalomhasználatára támaszkodva – a következő megoldást tartom követhetőnek.

A mellérendelő halmozás tagjai – már egy újabb, azaz a szemantikai szempont szerint osztályozva – lehetnek szinonimák is, ennek az esetnek, tehát a halmozás egyik típusának az elnevezése a *congeries* (vö. a Lausbergtől fent idézett „Auch die Synonymie wird mit dem Terminus ... *congeries* bezeichnet” [Lausberg 1960: 336]).

A *congeries* tehát a mellérendelő halmozásnak az a típusa, amelynek rokon értelmű szavak (mondatrészek), szószerkezetek, ritkábban mondategységek az alkotótagjai.

A szinonímiát és a halmozást – mint fent láttuk – egyes retorikák élesen szembeállítják, amikor magam ezzel ellentétben a szinonímia szóban forgó esetét a *congeries* terminussal jelölve a halmozáshoz sorolom, akkor főképp a következő megfontolások irányítanak:

(i) A *congeries*nek a magyar retorika-stilisztikai szakirodalomban többektől elfogadott jelentése a ’rokon értelmű mondatrészek, szószerkezetek, mondatok sorolása’. Martinkó András (1972: 320–1) például így jellemzi a Világirodalmi lexikonban a *congeriest*: „eredetileg csak a retorikában használt, később általánosabban alkalmazott kifejezés a **halmozás azon fajtájának** megjelölésére, melyben rokon jelentésű szavak, szókapcsolatok, ritkábban mondatok fokozás nélkül sorakoznak fel. [...] A későbbi stilisztikák a fokozás funkcióját is beleérthetőnek tartják...” (a kiemelés tőlem: P. J.; vö. még Szabó G.–Szörényi 1988: 142).

(ii) A halmozáshoz hasonlóan a *szinonímia* sem csak egy jelentésben fordul elő a retorikai-stilisztikai szakirodalomban: használatos e terminus egyrészt a) a szokásos szemantikai értelemben (lásd például Szathmári 1961: 507–8, O. Nagy 1992: 451–2), másrészt pedig b) stílusalakzatot jelölve, ’szinonim szavak sorolása’ jelentésben (vö. például Quintilianus 1913: II. 225, Lausberg 1960: 329–31). Szabó G.–Szörényi (1988: 139–40, 150) elválasztva e két jelentést a stílusalakzatra a *szinonímia*, a szemantikai viszonyra a *szinonimitás* terminust használja. Magam viszont úgy látom, hogy nem kellően indokolt, illetve nem elterjedt a *szinonímia* megfosztása a nyelvészetben már szokásos (szemantikai) értelmétől, ezt figyelembe véve is célszerűbb az előző megoldás helyett az illető alakzatra a *congeries* terminust használnunk.

(iii) A tágabb szinonímiaértelmezés szerinti rokon értelmű szavak sorolásának, tehát a stílusalakzatként értett szinonímiának az elválasztása a csupán egy főfogalmat részletezőktől, felosztóktól (ezek sorolását a retorika kutatói és a stilisztikusok általánosan halmozásnak tekintik, lásd például Lausberg 1960: 337, O. Nagy 1975: 180, Szabó G.–Szörényi 1988: 142) adott esetben nem mindig

indokolható, az elválasztás nem mindig lehetséges. Ezt az egybefonódást mutatják a következő példák, amelyekkel (egyebek mellett) Lausberg (1976⁵: 92) a szinonímiát mint stílusalakzatot bemutatja: *mon coeur, mes désirs, ma pensée* (szívem, reményeim, gondolatom); *nihil agis, nihil moliris, nihil cogitas quod...* (semmit sem tehetsz, semmit sem kezdeményezhetsz, semmit sem gondolhatsz, amit...) (vö. még például Lausberg 1960: 332).

A congeriesnek ilyen felfogása megkerülhetetlen feladatként jelöli ki számkra az állásfoglalást a szinonímia fogalmával kapcsolatos különféle nézetek valamelyike mellett, hiszen csak így lehet operatív terminussá rendszerünkben a *congeries*. (A szűkebb és tágabb szinonímiaértelmezések komplexuma sokkal bonyolultabb kérdéskör annál, hogy most alaposabban belemélyedhetnénk, így az alábbiakban csak röviden tárgyalom e kérdéskört; a fent hivatkozott és az alábbiakban összefoglalt szakirodalom mellett lásd még például Lausberg 1960: 329–32, Geecső–Spannraft 1998 stb.)

Általánosságban mindenekelőtt szükséges elválasztani a szinonímia szűkebb és tágabb értelmezését. Szűkebb értelmezésben a szinonímiát Károly Sándor (1980: 146) ekvivalenciaviszonynak tekinti, ama szinonimaszemlélet szerint, amely élesen elválasztja a szó, illetve jelkapcsolat kognitív és emotív, denotatív és konnotatív jelentését, az előbbiben teljes egyezést kíván, az utóbbiban pedig megengedi a különbözőést. Az így felfogott szinonímiát az újabb szemantikák azonban már csak a szinonímia több fajtája közül az egyiknek, igaz, a legalapvetőbbnek tartják, és deskriptív (vagy denotatív) szinonimának nevezik. Kiefer Ferenc (2000: 26) a következőképp jellemzi ezt a típust: „Két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű (azaz szinonim), ha pontosan ugyanarra a tényállásra vonatkozik.” A formális logika terminusaival élve: két mondat akkor és csakis akkor azonos jelentésű, ha a két mondatban megfogalmazott kijelentés ugyanolyan körülmények között igaz, vagyis azonosak az igazságfeltételei. Két szó, X és Y esetében ez azt jelenti, hogy X szót tartalmazó tetszés szerinti K kijelentés igazságfeltételei azonosak annak a K' kijelentésnek az igazságfeltételeivel, amelyet a K-ból úgy kapunk, hogy benne X szót Y-nal helyettesítjük. Kiefer példájával:

- (1) a. Ez a férfi *kalandor*.
- b. Ez a férfi *szerecssevadász*.

A *kalandor* és a *szerecssevadász* szavak és ennek alapján az (1a) és az (1b) kijelentések viszonya megfelel a deskriptív szinonímia definíciójának.

A denotatív jelentés megállapításakor is mindig figyelembe kell venni azonban azt, hogy meghatározó nyelvészeti irányzatokban a jelentés vizsgálata nem más, mint annak részletes elemzése, ahogyan a szavakat és mondatokat a meghatározott kontextusokban használjuk (Sanders 1977: 25, Crystal 1997/98: 134–8, vö. például Kiefer 2000: 99–100). Az ilyen típusú elemzések meggyőzően igazolják a szavak jelentéskörének mozgását, változását, tehát például azt, hogy a lexémák a költői nyelvben gyakran új jelentést vesznek fel (Szathmári 1985⁶: 73–5), ennek alapján beszélhetünk a lexikális jelentés mellett kontextuális és úgynevezett írói jelen-

tésről is (Kemény 1993: 51–64). A jelentéskör változása miatt így az is előfordulhat, hogy két lexéma rokon értelmű lesz egy bizonyos mondatban akkor is, ha egészen más jelentésűek egy másikban.

Mindezek alapján a jelen esetben, amikor is a szinonímiának nem jelentéseméleti, hanem stilisztikai megközelítéséről van szó, mindenképp használhatóbbnak tűnik Ruzsiczky Éva (1994²) egyébként is meggyőző érvelése, rendszere. Ennek lényege szempontunkból, azaz a halmozás congeries altípusának pontosabb definiálása szempontjából így foglalható össze: minden lexikai egységnek van a) valami funkciója, azaz jelölő értéke és – a formaszók kivételével – b) valami fogalmi tartalma is, továbbá c) minden szó vagy állandósult szókapcsolat használható, illetve használható valamely körben, valamilyen helyzetben, szöveggörnyezetben. A lexémák jelentős része ezenkívül még d) értékítéletet, érzelmi állásfoglalást, hangulatot is érzékeltet. Ebből az következik, hogy a szókészlet elemei közötti egyezéseket és különbségeket egyfelől a szorosabban értelmezett funkciójuk, közelebbről: jelölő értékük és fogalmi tartalmuk, másrészt használati körük, illetőleg érzelmi, hangulati velejárójuk terén kell feltárni, ha szinonim vagy nem szinonim voltuk kérdését illetően állást akarunk foglalni. Ennek alapján a szinonimáknak két nagy csoportjáról beszélhetünk:

A) Használati körük és/vagy érzelmi, hangulati velejárójuk szempontjából különböző, de azonos jelölő értékű, illetve azonos fogalmi tartalmú szinonimák. Ezeket a régebbi szakirodalomban **azonos értelmű szavaknak** nevezték (vö. **deszkriptív vagy denotatív szinonima**).

B) Jelölő értékük, fogalmi tartalmuk szempontjából is eltérő szinonimák.

Ez utóbbi típuson belül számos további alosztály különböztethető meg, általánosságban az állapítható meg, hogy a jelentésbeli különbség valami többletben nyilvánul meg. Igék esetében ez egyrészt a cselekvés lefolyásának módjára, eszközére vagy tárgyára való utalással függ össze, bonyolult, de – mint Ruzsiczky Éva bemutatja – leírható módon. A fokozati, intenzitásbeli különbségeket mutató szókészleti elemek közül pedig csak azok minősíthetők rokon értelműeknek, amelyek egy képzeletbeli nullafokú tengelynek ugyanazon az oldalán helyezkednek el. A tengely nulla fokánál elhelyezkedő szókészleti elemek viszont mind a tőlük jobbra, mind a balra eső elemekkel rokon értelműek.

Ruzsiczky Évának (1994²: 218) azt a megállapítását, miszerint „a szinonimikai összefüggések olykor nemcsak hogy igen sokrétűek, sőt sokszínűek, hanem igen bonyolultak, összetettek is”, mindenestre célszerű megszívlelendő tanácsként is értelmezni, amely talán arra is figyelmeztet, hogy a szinonimikai kutatások jelenlegi eredményei alapján nem mindig dönthető el teljes biztonsággal az, hogy a szóban forgó lexikai egységek vagy jelkapcsolatok szinonimák-e vagy sem.

A fentiek alapján tehát például halmozásnak, azon belül pedig congeriesnek tekinthetők a következő részletek kiemelt mondatrészei:

„A kapuk, amelyek többnyire a falba vésettek, az ajtók, amelyek *halkan* és *csöndesen* nyílnak sötétes folyosókra: bezárva” (SZI.² 112).

A halmozás tagjainak denotatív jelentése megegyezik, hiszen a *halk* 'gyengén vagy alig hallható', a *csöndes* (*csendes*) pedig ugyanúgy, illetve magával a *halk*-kal értelmezhető: 'halk, alig hallható' (ÉKsz.).

„De könnyebb lett volna ekkor a malomgát zuhogójánál lerohanó Poprád acélos vizéből kiválogatni a vízcseppeket származásuk helye szerint, mint Szindbádnak *osztályozni, rendezni* az emlékeket, amelyek huszonöt esztendő után egyszerre meglátogatták” (SZI.² 29).

Az *osztályozni* és a *rendezni* rokonértelműségét az is jelzi, hogy ezek egy hasonlat elemei, másrészt igazolja a jelentések összevetése: *osztályoz*: 'jelleg, minőség stb. szerint osztályokba sorol', *rendez*: 'valamit megfelelő szempont szerint csoportosít' (ÉKsz.).

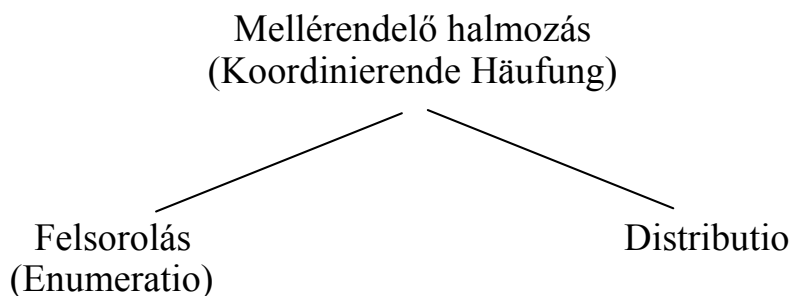
A fenti idézetekben két tagból épül fel a congeries, de természetesen több tag szinonim viszonya is megvalósulhat ebben az alakzatban; így például három elemből álló congeriest tartalmaznak a következő mondatok:

„Igaz, hogy szép a nagyváros *csillogása, fénye, pompája...*” (SZI.² 100).

„*A sors, a véletlen, talán a végzet* úgy rendelte, hogy határszéli házunk vagyoni viszonyai meginogtak” (SZI.² 125).

Halmozás és felsorolás

Lausberg a mellérendelő halmozás típusainak osztályozásában a szemantikai és pozicionális szempontot alkalmazva ezt a rendszerezést adja (1960: 336–45):

Az **enumeratio** a lausbergi rendszerben a felsorolással (*Aufzählung*) azonos¹⁸, benne az alkotó tagok viszonya röviden a következőképp jellemezhető.

- Szintaktikai szempontból: az alkotó tagok mellérendeltek (lásd fent);
- szemantikai szempontból: az alkotó tagok egy fölérendelt fogalom részei;

¹⁸ „Häufung im Kontakt: *enumeratio*. Die koordinierende Häufung im Kontakt (die der Geminatio in der Wiederholung und in der Synonymie entspricht) ist die Aufzählung” („Közvetlenül egymás mellett álló tagok alkotta halmozás: *enumeratio*. A közvetlenül egymás mellett álló tagok alkotta mellérendelő halmozás [ami az ismétlésben és a szinonimiában előforduló geminatio-nak felel meg] a felsorolás” – Lausberg 1960: 337).

- pozicionális szempontból: az alkotó tagok közvetlenül (tehát szavak, szókapcsolatok, tagmondatok közbeékelése nélkül) egymás mellett állnak.

A **distributio** csak pozicionális szempontból különbözik az enumeratiótól, mégpedig abban, hogy a distributio tagjai nem közvetlenül egymás mellett állnak, azokat közbeékelődött mondatrészek, szószerkezetek, tagmondatok választják el (részletesebben lásd Lausberg 1960: 340–1, Lausberg 1976⁵: 99):

„*hic portus alii effodiunt, hic alta theatris / fundamenta locant alii, immanesque columnas / rupibus excidunt*¹⁹” (Lausberg [1960: 341] példája: Aen. I, 427–8).

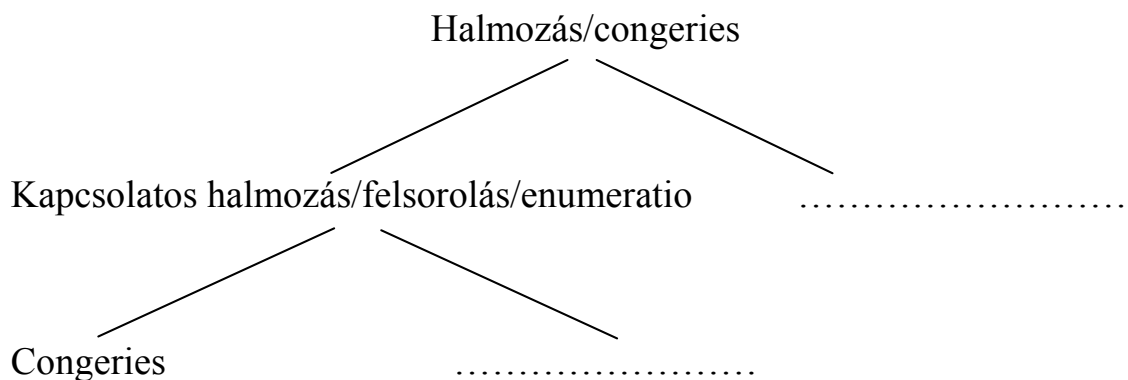
„elfelejtette végtelen önfeláldozásukat, a veszélyeket, amelyeknek magukat alávetették, és különös, drága esküvésüket, amelyet egy szent barát gyakorlottságával vett ki Szindbád belőlük” (SZI.² 6).

Mindezek után meglepő lehet, hogy egy alapos német nyelvtudományi műszótár, a Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini (Conrad 1988²: 18) szerint a fenti rendszerrel szöges ellentétben nem a halmozás altípusa a felsorolás, hanem a felsorolás egyik esete a halmozás: „**Accumulatio**, más néven **halmozás**: a felsorolás sajátos esete; tematikusan összetartozó szavak, szószerkezetek vagy rövid mondatok (gyakran kötőszó nélküli) sorolása.” A felsorolás és a halmozás viszonyának meghatározása a magyar szakirodalomban sem gond nélküli, ahogy Gáspári László (1990³: 97) írja: a klasszikus retorika alapján értelmezett halmozást „nehéz elkülöníteni a felsorolástól” (lásd még például Szathmári 1961: 437–8, Szikszainé 1994: 136). Lausberg osztályozását követve azonban megszabadulunk a stilisztikai szakirodalom e régi terminológiai, illetve tipológiai problémájától, hiszen így nem is szükséges szembeállítanunk a halmozást és a felsorolást, ezek ugyanis nem szemben álló fogalmak, ellenkezőleg: a felsorolás a halmozás egyik típusa, alfaja (lásd még Lausberg 1976⁵: 96–7).

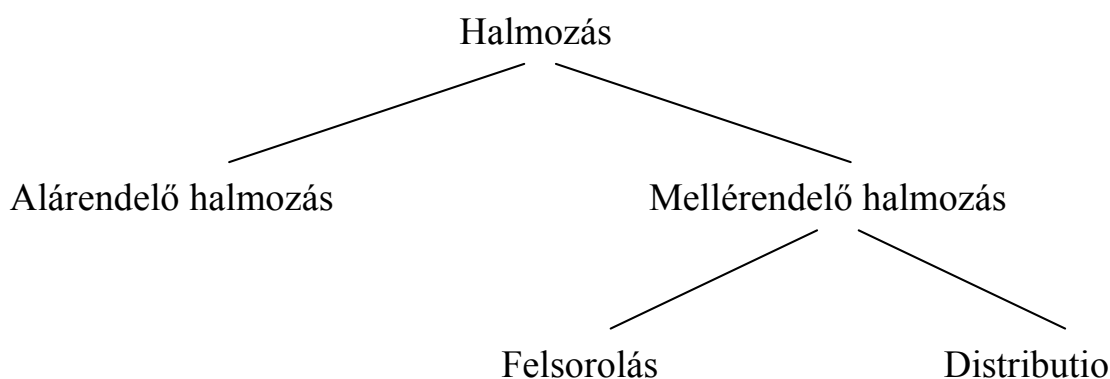
Megoldást kaphat így az alábbi osztályozásbeli ellentmondás is: Szabó G. és Szörényi (1988: 141) a halmozás stílusalakzatát – mint ezt fent már idéztem – a következőképp definiálja: „A *halmozás (congeries)* hasonló jelentésű, de különböző formájú szavak egymáshoz kapcsolása.” A szerzők ezután (1988: 142) a halmozás altípusaként, „kapcsolatos halmozásként” tárgyalják a felsorolást: „Kapcsolatos halmozás az *enumeratio* (felsorolás), amelynek tagjai egy egész összehangolt részei”. Majd ugyanitt ezt olvassuk: ez „utóbbi halmozás egyik fajtája a *congeries*, azaz rokon jelentésű szavak felsorolása²⁰.” Ha ezt ábrázoljuk, akkor az alábbi önellentmondó felosztást kapjuk:

¹⁹ „mások az új kikötőt ássák, ott épül a színház, / már alapozzák, mások az oszlopait kifáragják sziklából...” (Kartal Zsuzsa fordítása).

²⁰ A Kis magyar retorika második kiadásából (Helikon Kiadó, 1997) ez a mondat már kimaradt, nem tudhatjuk azonban, hogy ennek elvi vagy egyéb (például nyomdatechnikai) okai vannak.

Úgy vélem, e felosztás helyett szerencsésebb lenne a Lausbergtől fent idézett és a következőképp ábrázolható osztályozást követni:

A halmazos az egyik leggyakoribb stílusalakzat, az eddigiéknél egzaktabb, újabb szempontokat is hasznosító leírása így kétségtelenül fontos feladata az alakzatelméletnek. A nemrégiben – talán soha nem volt mértékben – fellendült (lásd például Szathmári 1999, Gáspári 2001, Szikszainé 2001) és várakozásaink szerint folytatódó hazai alakzat kutatásnak remélhetőleg e területen is sikerül majd jelentős eredményeket felmutatni.

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Seneca Kiadó. Budapest.
- Balogh Judit 2000a. A főnév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 127–41.
- Balogh Judit 2000b. A mellérendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 531–41.
- Bussmann, Hadumod 1990². *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart.
- Conrad, Rudi (Hrsg.) 1988². *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. Bibliographisches Institut. Leipzig.
- Crystal, David 1997/98. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest.
- Fónagy Iván 1970. amplifikáció. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. 1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 273.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina. Budapest.
- Gáspári László 1990³. *Retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.

- Gáspári László 2001. *A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése*. Az alakzatok világa. 1. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Gecső Tamás – Spannraft Marcellina (szerk.) 1998. *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Károly Sándor 1980. A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. *MNy.* 76: 143–56.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 349–66.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina. Budapest.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. I–II. Max Hueber Verlag. München.
- Lausberg, Heinrich 1976⁵. *Elemente der literarischen Rhetorik*. Max Hueber Verlag. München.
- Martinkó András 1972. congeries. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. 2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 320–1.
- O. Nagy Gábor 1975. halmozás. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. 4. Akadémiai Kiadó. Budapest. 180–1.
- Quintilianus, M. Fabius 1913. *Szónoklattan*. I–II. Fordította Prácser Albert. Franklin Társulat. Budapest.
- Rácz Endre–Szemere Gyula 1996⁸. *Mondattani elemzések*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Ruzsiczky Éva 1994². A szinonimikai összefüggések kérdéséhez. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 207–18.
- Sanders, Willy 1977. *Linguistische Stilistik. Grundzüge der Stylanalyse sprachlicher Kommunikation*. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilsztika útja*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 1985⁶. A szó jelentésének stilsztikai vizsgálata. In: Fábíán Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: *A magyar stilsztika vázlata*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István 1999. Az alakzatkutatásról – egy pályázat ürügyén. *Nyr.* 303–9.
- Szikszainé Nagy Irma 1994. *Stilsztika*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Szikszainé Nagy Irma 2001. *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete*. Az alakzatok világa. 3. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Pethő József

SUMMARY

Pethő, József

Some theoretical issues regarding the rhetorical figure of accumulation

The interpretation of the notion of accumulation and the definition of its subtypes are not quite clear in the literature on stylistics and rhetorics. Even within the same compendium, the term may occur in several distinct meanings. The present paper attempts to find answers to some of the problems arising in this field by examining and comparing some dominant definitions and typologies of the rhetorical figure of accumulation and by offering some conclusions. The author examines the meanings of the notion of accumulation in Lausberg's rhetorics and in the Hungarian literature on stylistics and rhetorics, the place of accumulation within the system of rhetorics, the two main types of accumulation: coordinative and subordinative, as well as the relationships between the notions of congeries and accumulation, and those of enumeration and accumulation, respectively.